

РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ «ПО-СОВЕТСЬКИ». КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ

Вторгнення нацистів у Радянський Союз у червні 1941 р. стало початком чотирирічної радянсько-німецької війни й безпрецедентного насильства проти мирного населення та військовополонених. Як довели численні дослідження, нацистська політика на окупованих землях від самого початку мала на меті масове винищення цілих груп місцевого населення, і насамперед радянських євреїв. Нацисти розробили програму безжалісної експлуатації та колонізації окупованої радянської території¹. На превеликий жаль, політика геноциду була не просто фантазією нацистських ватажків. Її старанно вдосконалювала центральна державна й партійна бюрократія у Берліні та ретельно втілювали на практиці на окупованих територіях СРСР представники Третього райху – есесівці, армійські офіцери та працівники численних державних і партійних установ. Завдячуючи багатьом детальним дослідженням функціонування різних гілок окупаційної влади у різних регіонах Радянського Союзу, ми сьогодні можемо досить чітко уявити атмосферу терору, створену нацистами на завоєнованих землях².

¹ *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945: A study of occupation policies. – London, Macmillan; New York, St. Martin's Press, 1957. – 695 p.; *Reitlinger G.* The house built on sand. The conflicts of German policy in Russia, 1939–1945. – London, Weidenfeld and Nicolson, 1960. – 459 p.; *Mulligan T.P.* The Politics of Illusion and Empire. German occupation policy in the Soviet Union, 1942–1943. – New York: Praeger, 1988. – 206 p.; *Der Angriff auf die Sowjetunion* / Ed. by Horst Boog et.al. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. – 2 vol.; *Альтман И.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – 540 с.; *Смиловицкий Л.* Катастрофа евреев Белоруссии, 1941–1944. – Тель-Авив: Б-ка Матвея Черного, 2000. – 432 с.; *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944. – Helsinki, 1973. – 308 p.; *Krausnick H., Wilhelm H-H.* Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1943. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981. – 687 s.

² *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003. – 695 s.; *Berkhoff K.* Harvest of Despair. – Cambridge, Mass.: The Belknap Press, 2004. – 463 p.; *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1998. – 380 s.; *Gerlach C.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944. – Hamburg: Hamburger Edition, 1999. – 1231 s.; *Sandkühler T.* Endlösung' in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsiniziative von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn: Verlag J.H.W. Dietz, 1996. – 592 s.

Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР (далі – Надзвичайна державна комісія або Комісія) формально почала займатися розслідуванням нацистських злочинів у листопаді 1942 р. Було створено місцеві відділи Комісії, і завдяки співпраці з іншими радянськими установами Комісія збирала чимало документального матеріалу. Усього було зібрано 4,3 млн документів – від висновків судово-медичних експертиз і свідчень очевидців до трофейних німецьких документів і матеріалів радянських судів. Вони стали основою узагальнюючих звітів за кожною окупованою областю та офіційних комюніке про нацистські злочини³. Комісія також брала участь у підготовці документів радянської сторони для міжнародного трибуналу у Нюрнберзі і надавала експертні висновки для радянських судів. Окрім цього Комісія підраховувала економічні збитки, завдані Радянському Союзові Німеччиною та її союзниками.

Хоч достовірність багатьох, а можливо, й більшості, матеріалів, зібраних Комісією, не підлягає сумніву, проте слід зауважити, що від самого початку вона працювала за дуже специфічних умов сталінського режиму. Очевидно, що режим не мав на меті створити Комісію для неупередженого і незалежного збору інформації про злочини часів окупації. Далі буде проаналізовано деякі матеріали Комісії. Попри те, що робота Комісія вже розглядалася у низці праць (див. нижче), але мало хто детально аналізував запропоновані нею цифри та висновки. Автор проаналізує матеріали Комісії згідно з останніми науковими дослідженнями та порівняє її висновки з висновками сучасних науковців. Також буде проаналізовано, як повно докази, зібрані Комісією, відображають природу нацистського режиму на окупованих територіях Радянського Союзу. Розглядатиметься також роль Комісії у приховуванні злочинів сталінського режиму.

Огляд літератури

У радянський період про Комісію згадувалося у різноманітних енциклопедіях і побіжно у монографіях. Незважаючи на те, що матеріали, зібрані нею, використовувалися практично в усіх радянських книжках про німецький окупаційний режим, дуже мало відомо про статус Комісії та методи її роботи. Автори наукових праць про Комісію фактично переписували офіційну інформацію (якої також було дуже мало), що її було оприлюднено під час та одразу після війни. Відповідно до загальнорадянської практики возвеличення

³ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. Також опублікований в англійському перекладі: Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – London, New York: Hutchinson & Co, n.d. [1945]. – 320 p.

ролі радянських органів та установ у війні проти нацистської Німеччини, Комісію прославляли за видатні результати у документуванні й розслідуванні німецьких злочинів часів війни⁴. З часом, коли радянські архіви ставали доступнішими, з'являлися нові можливості для вивчення роботи Комісії, і з 1995 р. вона стала предметом принаймні трьох докторських дисертацій та низки статей⁵.

Маріан Сандерс у праці про діяльність Надзвичайної комісії в Україні характеризує її як «типово радянський інструмент», а діяльність – як продовження сталінської репресивної політики 1930-х рр., метою якої було виявити «осіб, що були нелояльними до Радянського Союзу» під час німецької окупації. На думку авторки, Комісію було створено для «збирання та сортування інформації, що мала використовуватися як всередині країни, так і за кордоном». Використовувалася ця інформація переважно із пропагандистською метою та для викриття ймовірних зрадників⁶.

⁴ *Правда*. – 1942. – 2 ноября, та комюніке Комісії, опубліковане у вересні 1945 р.; Государственный архив Российской Федерации (*далі* – ГАРФ), ф. 7021, оп. 116, д. 123; Большая советская энциклопедия. – 1-е изд. – Т. 47. – Государственное научное издательство, 1957. – С. 434; *Синицын А.М.* Чрезвычайные органы советского государства в годы Великой Отечественной войны // *Вопр. истор.*. – 1955. – № 2. – С. 32–43; Великая Отечественная война 1941–1945 гг. – М., 1985. – С. 787; *Лебедева Н.С.* Подготовка Нюрнбергского процесса. – М.: Наука, 1975. – 237 с.

⁵ *Sanders. M.R.* Extraordinary Crimes in Ukraine: An Examination of Evidence Collection by the Extraordinary State Commission of the U.S.S.R., 1942–1946. – PhD dissertation, Ohio University, 1995. Також 1995 р. А.Е. Спіфанов захистив докторську дисертацію про Надзвичайну державну комісію у Волгоградському державному університеті. Праця Спіфанова стисло подається у кн.: *Epifanow A.E.* Die Außerordentliche Staatliche Kommission. – Wien: Stöcker, 1997 – 73 s. У цій статті наводяться деякі факти із третьої дисертації на цю тему: *Poulsen N.B.* The Soviet Extraordinary State Commission on War Crimes. An Analysis of the Commission's Investigative Work in War and Post War Stalinist Society. – Copenhagen University, 2004; *Garrard J.* The Nazi Holocaust in the Soviet Union. Interpreting Newly Opened Russian Archives // *East European Jewish Review*, 1995. – № 2. – П. 4–30; *Sorokina M.* People and Procedures. Towards a History of the investigation of Nazi Crimes in the USSR // *Kritika*. – 2005. – № 4. – П. 797–831; *Feferman K.* Soviet investigation of Nazi crimes in the USSR: documenting the Holocaust // *Journal of Genocide Research*. – 2003. – № 4. – П. 587–602; *Moine N.* La commission d'enquete soviétique sur les crimes de guerre nazis: Entre reconquete du territoire, ecriture du recit de la guerre et usages justiciers // *Le mouvement social*. – 2008. – Vol. 1. – № 222 – П. 81–109. Мені також відомо, що про Комісію йдеться принаймні ще у двох статтях. На жаль, я не мав їх у своєму розпорядженні під час роботи над цією статтею: *Karner S.* Zum Umgang mit der historischen Wahrheit in der Sowjetunion. Die ‚Außerordentliche Staatliche Kommission‘ 1942 bis 1951 // *W. Wadl* (Ed.), *Kärntner Landesgeschichte und Archivwissenschaft. Festschrift für Alfred Ogris*. – Klagenfurt, 2001. – П. 508–523; *Berkhoff K.* «Total Annihilation of the Jewish Population»: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45 // *Kritika*. – 2009. – № 1. – П. 61–105.

⁶ *Sanders M.* Op. cit. – П. 9, 81, 308, 311.

Александр Єпіфанов у докторській дисертації, яку він захистив у Волгоградському державному університеті, та у своїх подальших публікаціях показує серед іншого тісну співпрацю між Комісією та слідчими органами. Єпіфанов зазначає, що Комісія успішно координувала діяльність різних установ і вдало провадила слідство. На його думку, діяльність Комісії була на-самперед юридичною. Автор пише, що іноді Комісія брала участь у фальсифікації доказів і що найвищі керівники партії та держави ретельно стежили за її роботою⁷.

Джон Гаррард вважає, що архів Комісії є добрим джерелом для дослідження Голокосту. Він аналізує матеріали, які Комісія збрала у місті Бердичеві. Гаррард вказує на два моменти, що, на його думку, свідчать про особливі політичні впливи на роботу Комісії: встановлення національності жертв і національності злочинців. У бердичівському випадку національність більшості жертв замовчується, натомість підкреслюється участь українських поліцаїв у німецьких «акціях» проти євреїв⁸. Гаррард доходить висновку про «разючий контраст... між свідченнями очевидців і офіційним звітом та висновками Комісії». Оригінали свідчень очевидців є, на його думку, «несптовореними». Він також цитує висновки судово-медичних експертиз, де йдеться про розміри поховань, кількість знайдених тіл, стать і вік жертв, їхній одяг (військовий чи цивільний), а також те, чи було виявлено отвори від куль. Автор вважає матеріали експертиз «стислими і конкретними»⁹.

Одну з найнеприхильніших оцінок роботи Комісії дала Марина Сорокіна у нещодавно опублікованій статі. Вона пише, що методика роботи Комісії встановити важко, оскільки «сам архів Комісії містить відносно мало важливих документів із «творчої лабораторії» Комісії». Авторка вважає, що це не випадковість, оскільки всю роботу Комісії «вели працівники, яких контролювали радянські каральні органи»¹⁰. Сорокіна вважає, що головною метою Комісії була пропаганда. Вона робить висновок, що ступінь спотворення та фальсифікації фактів був таким високим, «що з'ясувати коли, хто і як [чинив убивства та знищував майно] треба окремо у кожному конкретному випадку»¹¹.

Кіріл Феферман вважає Комісією частиною «процесу радянського розслідування німецьких злочинів». Він наголошує, що допити свідків проводили органи держбезпеки, а тому свідки та ті, хто вижив, давали свідчення за умов, коли самі легко могли опинитися під підозрою у пособництві нацистам. Відтак свідчення очевидців мали тенденцію до «перебільшень

⁷ *Epifanow A.* Op. cit. – P. 50f.

⁸ *Garrad J.* Op. cit. – P. 8ff.

⁹ *Ibid.* – P. 16, 23f.

¹⁰ *Sorokina M.* Op. cit. – P. 802f.

¹¹ *Ibid.* – P. 830.

і необ'єктивного висвітлення нацистських злочинів». Він також наводить низку прикладів з України, коли кількість жертв навмисне применшувалася, щоб зменшити масштаб Голокосту і підігнати цифри жертв під сталінську заяву від 1946 р. про сім мільйонів радянських людей, що загинули під час війни¹².

Кількість жертв за оцінками Надзвичайної державної комісії

Як видно із наведеного вище, оцінки роботи Комісії є дуже різними. Радянські дослідники не піддавали дані Комісії критиці. Частина сучасних науковців вважає її цифри перебільшеними, частина – навпаки применшеними. Назагал у жодній із дотеперішніх праць глибоко не проаналізована достовірність кількості жертв, заявлених Комісією.

Щоб встановити істину стосовно цифр, запропонованих свого часу Комісією, слід дати відповідь на запитання, як Комісія організувала збір даних про нацистські злочини. Слід пам'ятати, що невід'ємним елементом роботи було «зібрати повну інформацію про злодіяння німців та їхніх посібників і про втрати, завдані ними радянським громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам у СРСР»¹³. Хоч ми достеменно не знаємо, як встановлювалася кількість жертв, зрозуміло, що основним методом було додавання цифр знизу догори. По кожній області виводилися районні цифри, для кожної республіки – обласні, і зрештою – загальна кількість жертв.

На початку роботи працівники Комісії мали лише загальне уявлення про масштаби злочинів нацистів. На зборах у жовтні 1943 р. співробітник Комісії Є.В. Тарле говорив про «сотні тисяч замордованих людей», а не про мільйони¹⁴. Ця цифра, очевидно, була заниженою і свідчила про те, як мало виявила Комісія на той час, а також про те, що розмах злочинів на вже звільнених територіях був меншим, ніж на територіях, що розташовувалися далі на захід. Швидкий наступ радянських військ після битви на Курській дузі дав Комісії доступ до територій, де наслідки нацистської репресивної машини були наймасштабнішими. 1944 та 1945 рр. кількість жертв встановлювалась у межах республік. На кінець 1945 р. засекречені дані, які Комісія використовувала для внутрішнього користування, свідчили про 9 878 957 радянських громадян, знищених німцями. З них 6 015 389 були цивільними особами і 3 863 568 військовополоненими¹⁵. У повоєнні роки ці цифри зазнали дуже незначних змін. До грудня 1950 р. кількість загиблих збільшилася приблизно на 90 000 безвісти зниклих.

¹² *Feferman K.* Op. cit. – P. 598.

¹³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 1, л. 5.

¹⁴ Там же, д. 136, л. 17.

¹⁵ Там же, д. 236, л. 2а.

На той час загальна цифра досягла 9 987 140 осіб, плюс 641 803 загиблих від голоду та хвороб під час блокади Ленінграда¹⁶.

Сам факт, що Комісія зафіксувала кількість жертв одразу після закінчення війни і потім майже не змінювала її, викликає подив. Чи то Комісія мала у своєму розпорядженні такий ефективний штат працівників, що оперативно виявили усі масові поховання та встановили долю всіх радянських громадян, розкиданих війною по Європі, і згодом вже не було чого переглядати? У будь-якому разі, процес репатріації тривав ще кілька років після війни, було виявлено нові масові поховання жертв та невідомі раніше документи Третього району.

Цифри, опубліковані Комісією, можна аналізувати на кількох рівнях. Якби існувало надійне джерело щодо оцінки причин радянських втрат у часі війни, можна було б зіставити загальну задекларовану кількість жертв у 10,5 млн із цим дослідженням. Однак це зробити дуже важко, і тому автор обмежується зіставленням кількості жертв, задокументованих Комісією лише у деяких конкретних випадках, із результатами наукових досліджень, що ґрунтувалися як на радянських, так і на німецьких джерелах¹⁷.

Восени 1941 р. за 12 км на південний захід від Мінська було засновано табір, що підпорядковувався начальнику німецької поліції безпеки та СД у Білорусі. Табір Малий Тростянець став не лише поліцейським концтабором, а й місцем масового знищення місцевих та іноземних євреїв. Спочатку їх розстрілювали, згодом нацисти використовували там одну чи більше машин-душогубок¹⁸. Слідчі розпочали роботу у Малому Тростянці через тиждень після визволення Мінська. Вже у липні 1944 р. було складено протокол слідства на шести сторінках із чотирма картами та 65 світлинами¹⁹. За кілька днів, в іншому звіті

¹⁶ Див. повідомлення Комісії про кількість загиблих до липня 1945, березня 1946 та грудня 1950 у ГАРФ (ф. 7021, оп. 125, д. 3, л. 73–75). Цікавим винятком є записка без дати (найімовірніше, від грудня 1945), де згадується цифра 16 млн загиблих радянських громадян та 4 млн військовополонених. Ця цифра дивним чином збігається із офіційною кількістю жертв, озвученою за часів Хрущова (Там же, оп. 116, д. 234а, л. 92).

¹⁷ Складне питання кількості жертв Радянського Союзу під час війни та причини цих жертв досліджували: *Альтман И.* Указ. соч. – С. 410; *Ellman M., Maksudov S.* Soviet Deaths in the Great Patriotic War: A Note // *Europe-Asia Studies.* – 1994. – № 4. – С. 671–680; *Harrison M.* Counting Soviet Deaths in the Great Patriotic War: Comment // *Europe-Asia Studies.* – 2003. – No. 6. – P. 939–944; *Haynes M.* Counting Soviet Deaths in the Great Patriotic War: a Note // *Europe-Asia Studies.* – 2003. – No. 2. – P. 303–309; *Шевяков А.А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы.* – М., 1996. – С. 195–222.

¹⁸ *Enzyklopädie des Holocaust.* – Piper Verlag, München, 1995. – Vol.2 – P. 922f.

¹⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 151, д. 1, л. 18–42; Российский Государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 1, д. 28, л. 28.

із Малого Тростянца зазначалося, що там загинуло загалом 546 000 осіб²⁰. Однак ця цифра не фігурувала у наступному звіті Комісії, що стосувався Мінська. У тому звіті вже зазначалося, що «у Мінську та околицях гітлерівці знищили близько 300 000 радянських громадян»²¹. При цьому, однак, зауважувалося, що до цієї цифри слід додати невстановлену (але, вочевидь, велику) кількість жертв, чії останки виявлено у спеціальному похованні у Малому Тростянці. У праці про німецьку окупацію Білорусії історик Крістіан Герлах на основі ретельного вивчення документів доходить висновку, що у Малому Тростянці було знищено 60 000 осіб²².

Така сама невідповідність існує між загальною цифрою жертв по Білорусі за підрахунками місцевого управління Комісії та підрахунками, що було зроблено пізніше. Комісія встановила, що у Білорусі загинуло 2 198 277 осіб, серед яких 1 360 034 цивільних та 838 243 військовополонених²³. Герлах вважає, що реальнішою є цифра 1,6–1,7 млн (700 000 військовополонених, 500 000–550 000 євреїв, 345 000 загиблих у боях з партизанами та 100 000 інших цивільних осіб), тобто приблизно на 25% менше²⁴.

Подібний до мінського табір смерті для місцевого єврейського населення було засновано на околиці Вільнюса Панеряї²⁵. Надзвичайна державна комісія встановила, начебто на основі свідчень очевидців, що в Панеряї загинуло близько 100 000 осіб²⁶. Однак ця цифра, що на місцевих меморіальних плитах «дожила» до 1990-х років, здається, є принаймні вдвічі завищеною. Згідно з останніми дослідженнями литовських істориків, у Панеряї загинуло 50 000 осіб (40 000 євреїв, 10 000 поляків, литовців, росіян та радянських полонених)²⁷.

Незважаючи на те, що у таборі, вірогідно, фактично загинуло вдвічі менше людей, ніж заявила Комісія, її початкові дані щодо загальної кількості жертв серед мирного населення Литви виглядають достовірними. Згідно з доповіддю Комісії, опублікованою у грудні 1944 р., у Литві німці «розстріляли, спалили та закатавали понад 300 000 мирних жителів»²⁸. Однак історик Арунас Бабніс у першій литовській монографії,

²⁰ ГАРФ, ф. 7021, оп. 151, д. 1, л. 25–29.

²¹ Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 230.

²² Gerlach C. Op cit. – P. 770. Enzyklopädie des Holocaust. – Vol. 2. – P. 923.

²³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 125, д. 3, л. 86. Див також: там же, оп. 151, д. 1, 10.

²⁴ Gerlach C. Op. cit. – P. 1158.

²⁵ Enzyklopädie des Holocaust. – Vol.2. – P. 1155.

²⁶ Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 259.

²⁷ Особисте спілкування з литовським істориком д-ром Арунасом Бабнісом, 22-го березня, 2004. Див. також: <http://db.komisija.lt>.

²⁸ Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 258.

присвяченій німецькому правлінню у Литві, яка вийшла 1998 р., пише, що у Литві було знищено не 300 000, а 250 000 осіб (серед них близько 200 000 євреїв)²⁹. Відтак, початкова цифра Комісії була лише на 16% вищою за цифру Бабніса. Слід зазначити, що 1950 р. Комісія підвищила цифру втрат серед мирного населення до 436 535³⁰. Можливо, це пояснюється намаганнями пояснити зникнення з республіки 70 000–80 000 осіб, що емігрували разом із відступаючими німцями, та зарахувати кудись 20 000 жертв серед учасників литовського антирадянського націоналістичного руху в перші повоєнні роки³¹.

За даними Комісії, німці в Литві також знищили 165 000 військовополонених³². Німецький історик Крістоф Дікман, що досліджував питання жертв серед військовополонених на території Литви на замовлення Литовської історичної комісії, вийшов на цифри, дуже схожі з висновками Комісії. Дікман пише, що загальну кількість загиблих встановити неможливо, але з великою долею ймовірності загальна цифра, включно із Мемельським районом, досягне принаймні 170 тисяч³³. Хоча Дікман виходить на ту саму цифру, він використовує дещо інші джерела. Стосовно ж висновків Комісії він пише, що вони були «частково завищені та недостатньо обґрунтовані». Відтак Дікман подає нижчі цифри, ніж цифри Комісії, за конкретними таборами військовополонених³⁴.

У Латвії, за висновками Комісії, було «зумисне замордовано» 250 000 мирних жителів та 327 000 радянських військовополонених (через кілька років цифри підняли до відповідно 313 798 та 330 032)³⁵. На думку латвійсько-американського історика Ендрю Езергайліса, загальна кількість жертв серед цивільних осіб у Латвії становила приблизно 85 000³⁶. Скептицизм Езергайліса стосовно висновків Комісії поділяє латвійський історик

²⁹ *Bubnys A. Vokieciu Okupuota Lietuva (1941–1944). – Lietuvos gyventoju genocido ir rezistencijos turimo centras, Vilnius, 1998. – P. 571.*

³⁰ ГАРФ, ф. 7021, оп. 125, д. 3, л. 86.

³¹ *Vardys S.V., Sedaitis J.B. Lithuania. The Rebel Nation. – Boulder, CO, 1997. – P. 59. Gaskaite-Zemaitiene N. The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953 // The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States / Ed. Arvydas Anusauskas. – Vilnius, 1999. – P. 44.*

³² *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 258; ГАРФ, ф. 7021, оп. 125, д. 3, л. 86.*

³³ *Dieckmann C. Murders of Prisoners [sic! – N.b.P.] of War. – P. 1. Download from the webpage of the The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania (<http://db.komisija.lt/default.eng.asp>).*

³⁴ На відміну від 45 000, що за висновками Комісії загинули в районі Каунаса, Дікман наводить цифру 35 000, а замість 35 000 загиблих в Атилузі – 20 000. *Dieckmann C. Op. cit. – P. 11, 12. Див. також: Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 265.*

³⁵ *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 271; ГАРФ, ф. 7021, оп. 125, д. 3, л. 86.*

³⁶ *Ezergailis A. The Holocaust in Latvia, 1941–1944. – Riga, 1996. – P. 8.*

Маргрєс Вєстєрманіс. Проаналізувавши матеріали Комісії, він дійшов висно-
вку про те, що усі цифри Комісії «аж занадто щедро заокруглені»³⁷.

Доповідь Комісії по Естонії не дає загальної кількості жертв, однак на-
тякає, що вона була чималою. Окрім вбивства 4000 підневільних працівників
концтабору Клуга та 5000 загиблих у місцевості Калеві-Лііва, Комісія зазна-
чає, що близько 30 000 цивільних та військовополонених було знищено у На-
рві³⁸. За підрахунками Комісії для внутрішнього користування, датованими
1950 р., німці знищили в Естонії 61 307 цивільних та 64 000 полонених³⁹.
У 1999–2000 рр. Естонська державна комісія з вивчення політики репресій від-
крила базу даних з інформацією про всіх осіб, що загинули в Естонії під час
німецької окупації 1941–1944 рр.⁴⁰ Естонська міжнародна комісія використала
ці дані, а також інші свідчення, зібрані для розслідування злочинів проти люд-
ства, щоб визначити загальну кількість жертв нацистів в Естонії. За висновками
Естонської міжнародної комісії, у республіці загинуло 14 000 мирних жителів
та 15 000 полонених⁴¹. Таким чином, цифри Надзвичайної державної комісії на
75% перевищують цифру Естонської міжнародної комісії.

Під час війни Надзвичайна державна комісія також публікувала комюніке
про нацистські табори у Польщі, зокрема, про Майданек та Аушвіц. Комюніке
від вересня 1944 та квітня 1945 р. використовували інформацію, зібрану спіль-
ною радянсько-польською комісією, а також дані попереднього слідства, про-
веденого органами Червоної армії одразу після звільнення таборів. Тоді було

³⁷ *Vestermanis M. Haftstätten und Todeslager im okkupierten Lettland // Die nationalsozialistischen Konzentrationslager / Eds. U. Herbert, K. Orth, Ch. Dieckmann. – Göttingen, 1998. – Vol. 1. – P. 473.*

³⁸ *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 239–241.*

³⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 125, оп. 3, д. 86.

⁴⁰ *Population Losses in Estonia / Eds. V. Salo, T. Hiio. – Estonian State Commission on Examination of the Politics of Repression, 2002. – P. 38.* Цифра, однак, не включає закордонних євреїв і військовополонених, знищених фашистами в Естонії. Див. наступне посилання щодо загальної кількості жертв нацистів в Естонії.

⁴¹ Цифри Естонської державної комісії взято з її доповіді «Phase II. The German Occupation of Estonia, 1941–1944» на інтернет-сторінці: http://www.historycommission.ee/temp/conclusions_frame.htm. Цифри є такими: 950–1000 естонських євреїв; 3000 закордонних євреїв, розстріляних у Калеві-Лііва; 2000 закордонних євреїв, розстріляних у Клуга; 400–1000 естонських циган і принаймні ще 7000 осіб, серед яких приблизно 6000 естонців. Сюди ж слід додати невідому кількість жертв табору в Ягалі, який було ліквідовано навесні 1943 р., і людей, знищених у тюрмах Таллінна, Тарту й інших міст. Сюди ж комісія зараховує близько 15 000 військовополонених. Я вдячний Тоомасу Гію, секретареві Естонської комісії, який надав мені ці цифри. (Особисте листування з Тоомасом Гію, 1 липня 2004). Див. також офіційну доповідь комісії: *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006. – 1337 p.*

вперше виявлено й задокументовано німецьку промислову технологію знищення мільйонів людей у газових камерах, взято свідчення колишніх в'язнів та охорони табору. Кіно- й фотоматеріали, відзняті після звільнення Майданека, показали світові, як виглядала газова камера. Фото- й кінодокументи, на яких було видно гори взуття, чемоданів та людського волосся, унаочнили масштаби винищення людей⁴².

Звіти Комісії містили й оцінки кількості загиблих: у Майданеку загинуло близько 1,5 млн, в Аушвіці – 4 млн⁴³. Очевидно, що ці цифри, виведені на основі лише пропускнуої спроможності газових камер і крематоріїв, були, як згодом стало відомо, завищеними⁴⁴. Сьогодні загальноприйнятою кількістю жертв Майданека вважають 80 000 із 150 000 в'язнів табору⁴⁵. Польський історик і директор державного музею Аушвіц д-р Францішек Пайпер на початку 1990-х рр. оцінив кількість загиблих в Аушвіці-Біркенау в 1,1 млн. Разом же через табір пройшли 1,3 млн осіб⁴⁶.

Помилковість початкових цифр пояснюється кількома обставинами: методикою підрахунків, недоступністю німецьких архівів, що дозволило б з'ясувати точну кількість загиблих. Реальнішу картину щодо кількості жертв можна було мати також тільки після допитів нацистських функціонерів та аналізу партійних та урядових документів Райху. Окрім того, можна припустити, що радянські слідчі вирішили, що краще надати завищену, ніж занижену кількість жертв. Висловлювалася думка, що цифри щодо Майданека мали певну логіку: коли радянські слідчі потрапили до Аушвіца, який був більшим за Майданек, вони просто збільшили цифру 1,5 млн пропорційно до розміру табору⁴⁷.

Отже, можна стверджувати, що загалом Комісія мала тенденцію до завищення кількості жертв нацистів у кожному окремому випадку. Деякі цифри, як-от загальна кількість жертв у Білорусі, були більш-менш прийнятними з огляду на те, що ситуація на той час була досить непростюю. Інші ж, наприклад, для країн Балтії та Західної України, були явно завищеними, щоб приховати факт, що багато місцевого населення втекло разом із німцями. Інша причина розбіжностей – але не основна і не всюди – Комісія враховувала більшу кількість опосередкованих жертв, наприклад, осіб, що загинули під

⁴² *Struk J.* Photographing the Holocaust. Interpretations of the Evidence. – London, 2004. – P. 144f.

⁴³ Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 224, 299.

⁴⁴ *Piper F.* Die Zahl der Opfer von Auschwitz. – Oswiecim, 1993. – P. 9.

⁴⁵ Див.: <http://www.majdanek.pl/articles.php?acid=45&mref=1>.

⁴⁶ *Piper F.* Op. cit. – P. 167. Огляд та дискусії з приводу різних даних про тих, хто загинув в Аушвіці, див.: *Ibid.* – P. 8–13.

⁴⁷ *Pelt R.J., van.* The Case for Auschwitz. – Bloomington, 2002. – P. 182f.

час бомбардувань і внаслідок поганого забезпечення харчами в окупованих німцями радянських містах⁴⁸.

Якісний аналіз матеріалу, зібраного Надзвичайною державною комісією

У продовження теми, наскільки точними є цифри жертв, оприлюднені Комісією, можна з'ясувати, як чітко Комісія у своїх матеріалах відображала різні типи злочинів, скоєних нацистами. Зіставляючи матеріали Комісії з іншими свідченнями про окупацію нацистами Радянського Союзу, можна побачити як подібність, так і відмінності.

Назагал можна стверджувати, що радянські органи розрізняли такі групи населення, яких нацисти переслідували найбільше: євреї, цигани, психічно хворі, комуністи та радянські урядовці. Скажімо, звіт про німецькі злодіяння у Вінниці перелічує всі злочини, пов'язані із масовим знищенням людей, які нацисти вчинили у місті під час окупації. Із восьми актів масових вбивств п'ять стосувалися винищення єврейського населення міста, один – розстрілу 2000 психічно хворих з місцевої психіатричної клініки, а інші – знищення 12 000 полонених шляхом створення для них нелюдських умов існування. Нарешті, Комісія згадує про розстріл німцями 245 радянських патріотів за зв'язки з партизанами, прослуховування радянського радіо та переховування євреїв⁴⁹.

У звіті по Сімферополі міська комісія виділила вбивство полонених, психічно хворих, розстріл 50 заручників у відповідь на диверсії, а також «погром» місцевих євреїв, циган, кримчаків, яких усіх розстріляли й поховали у проти-танковому рові⁵⁰. У матеріалах інших слідчих органів, наприклад НКВД, досить часто згадується, що найбільше потерпали від німецьких злодіянь євреїв⁵¹.

Важливо розрізняти матеріали для внутрішнього користування та матеріали для публікації. В останніх загальна картина виглядає дещо інакше. Типовим прикладом такого підходу є комюніке Комісії стосовно Литви. Хоч відсоток євреїв серед місцевого населення до війни тут був найвищим, а кількість неєврейського населення, що загинуло під час війни, – найнижчою, у доповіді не згадується про знищення нацистами усіх 200 000 тисяч литовських євреїв. Характерно, що у розділі про концтабір Панеряї поблизу Вільнюса, де було знищено близько 40 000 євреїв, чітко ідентифікуються лише невелика група православних і католицьких священників⁵².

⁴⁸ ГАРФ, ф. 7021, оп. 149, д. 19, л. 170–171; д. 21, л. 1–3; оп. 116, д. 24, л. 23–26; д. 76, л. 26–27; д. 341, л. 14.

⁴⁹ Там же, оп. 54, д. 1236, л. 4а–5а.

⁵⁰ Там же, оп. 149, оп. 60, д. 85–97.

⁵¹ Там же, д. 29, л. 9–10.

⁵² Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 259f.

Кидається в очі, що події та їхня логіка не мали принципового значення для слідчих. Дуже часто матеріали Комісії взагалі не містять пояснень мотивів, якими керувалися нацисти у своїх «акціях», не згадується про національну чи політичну приналежність жертв. Часто жертви і свідки німецьких злочинів мали розмите уявлення про причину злочинів. У деяких конкретних випадках, наприклад, після знищення сіл німцями під приводом боротьби з партизанами, спливало небагато часу, і свідки могли з великою точністю згадати різні епізоди. У свідченнях фігурували дати, цифри, часом навіть назви підрозділів, причому дані були цілком вірогідними. На противагу цьому, акції проти радянських євреїв відбувалися за кілька років перед визволенням цих теренів. Оскільки знищенню підлягали цілі верстви населення, залишилося дуже мало свідків. Також характерним для процесу слідства є те, що коли свідчення очевидців та інші матеріали об'єднували у підсумковий документ про злочини, вчинені у даному районі, картина часто спотворювалася і оголошена загальна кількість жертв не збігалась із кількістю жертв, задекларованою свідками для кожного окремого епізоду. Цифри досить довільно заокруглювали, аби підігнати їх під демографічну ситуацію в регіоні після визволення від окупантів.

Іншим мірилом загальної достовірності результатів радянських розслідувань нацистських злочинів є те, як німці самі оцінювали заяви радянських органів з цього приводу. У листі до Кейтеля наприкінці лютого 1942 р. райхсміністр окупованих східних територій Розенберг нарікав на жорстоке поводження з радянськими військовополоненими. Він писав про жахливі умови їхнього утримання і зазначав, що з 3,6 млн військових, узятих в полон з моменту початку операції «Барбароса», лише кілька сотень тисяч ще придатні до праці, тоді як інші вже померли або надто виснажені. Серед іншого, Розенберг виступає проти такої жорстокості, оскільки вона сприяє радянській пропаганді. Він пише: «Як видно із циркуляру Молотова [нота від 25 листопада 1941 р. стосовно нацистських злодіянь. – *Авт.*], совети чудово знають про умови, про які йшлося вище, і, очевидно, вони зробили все що могли, щоб відповідно вплинути на радянське населення та солдатів Червоної армії»⁵³. Через півроку один із підлеглих Розенберга каже, що погані умови утримання *остарбайтерів* використовуються радянськими чиновниками для «широкої документально підтверженої пропаганди через пресу, радіо та листівки»⁵⁴.

Можна сказати, що радянське слідство загалом адекватно встановлювало нацистські злочини. У зіставленні з німецькими джерелами матеріали радян-

⁵³ Nuremberg document, 081-PPS. Reproduced in: Nazi Conspiracy and Aggression. – Vol. III, Washington, 1946. – P. 128f.

⁵⁴ Nuremberg document 084-PS. Reproduced in: Nazi Conspiracy and Aggression. – Vol. III, Washington, 1946. – Pp. 133f.

ського слідства давали чимало інформації про злочини з погляду жертв. Повідомлення айнзатцгруп і спогади німецьких учасників подій описують злочини бюрократичною й відстороненою мовою, тоді як радянські матеріали документують акти садизму, згвалтувань, побиття, пияцтва та грабежів, що часто супроводжували німецькі злочини. На жаль, побічним ефектом такого підходу є те, що неможливо було більш-менш точно встановити кількість жертв, а описи злочинів часом набували міфічного характеру.

Цю частину дослідження завершує аналіз матеріалів Комісії, що стосувався одного такого випадку.

Чутки про те, що німці роблять мило чи щось подібне зі своїх жертв під час війни, ходили по різних країнах Європи⁵⁵. Чутки пов'язували цей факт із депортаціями до таборів смерті. І хоч це було лише чуткою, оскільки трупи жертв не були доброю сировиною для виробництва мила, правдою є те, що нацисти намагалися утилізувати навіть тіла своїх жертв та їхні особисті речі. Жіноче волосся використовувалося у виробництві фетрового взуття для екіпажів підводних човнів, з мертвих жертв концтаборів виривали золоті зуби⁵⁶.

Радянське слідство частково підтвердило чутки про виробництво мила із тіл жертв. У серпні 1945 р. Надзвичайна державна комісія оприлюднила комюніке з приводу роботи анатомічного інституту у Данцігу. В інституті під керівництвом професора Спаннера було налагоджено експериментальне виробництво мила із останків жертв табору Штатгоф під Данцігом⁵⁷. Голова Комісії Ніколай Швернік подав Молотову проект комюніке і запитав, чи публікувати це повідомлення, чи ні. Оскільки рішення ухвалювалося понад місяць і зрештою було вирішено не публікувати повідомлення, можна зробити висновок, що радянське керівництво вважало твердження про мило недоведеним⁵⁸. З другого боку, документ від професора Спаннера, датований початком 1944 р., було подано на Нюрнберзький трибунал разом з іншими доказами, зібраними радянською стороною. У документі обговорюються способи усунення запаху гнилої плоті під час виробництва мила, і, як вважала радянська сторона, документ був рецептом виготовлення мила з людського жиру⁵⁹. Радянський прокурор також наполягав, що «жир та оливи для технічного використання й для вироб-

⁵⁵ Як приклад щодо Західної Європи пор. з чутками у Франції про те, що трупи євреїв у Польщі використовувались для виробництва цукру. Ці чутки були поширені на захід аж до Нормандії напередодні “Д-дня” (див.: *Beevor A. D-Day. The Battle for Normandy.* – New York, 2009. – P. 39).

⁵⁶ *Hilberg. R. The Destruction of the European Jews.* – New York, 1985. – Vol. 1–3. – P. 520, 737, 967ff, 1116ff.

⁵⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 328, л. 4–15.

⁵⁸ Там же, л. 1–3.

⁵⁹ Nuremberg document no. 196-USSR reproduced in: *Trial of the Major War Criminals.* – Nuremberg International Military Tribunal. – Vol. XXXIX, 1949. – P. 463.

ництва мила отримували з трупів в Аушвіці»⁶⁰. І хоч це твердження виявилось хибним, інші докази свідчили про те, що невелике експериментальне виробництво моголі і справді працювати у Данцігському анатомічному інституті⁶¹.

Іншою «глобальною чуткою» було те, що нацисти вбивали своїх жертв електричним струмом. У листопаді 1942 р. газета *The New York Times* надрукувала повідомлення про те, що євреїв в окупованій Польщі знищують газом, а в таборі Белжець ще й електричним струмом⁶². Якимось чином ця інформація потрапила на схід. У травні 1944 р. двоє свідків з українського міста Тлусте описали долю місцевого єврейського населення. Вони заявили, що німці двічі, у серпні 1942 та у жовтні 1942 р., вивозили місцевих євреїв до Белжеця, де їх знищували електричним струмом. Начебто депортованих євреїв вбивали після того, як вони виходили з ешелонів, якими їх доставляли до табору. Із вагонів вони виходили на металеву платформу, через яку начебто йшла висока напруга, а з платформи падали безпосередньо в могилу⁶³.

Як і в історії про мило, версія про вбивство електричним струмом не була підтверджена фактами. Однак підтвердити чи спростувати деякі інші закиди радянського слідства набагато важко. В архіві Комісії можна знайти свідчення про те, що німці труїли людей, закопували живцем дітей або брали кров і плазму в дітей, яких утримували в таборі Саласпілс неподалік Риги⁶⁴. У звіті Комісії про Ставрополь зазначається, що перед відступом у січні 1943 р. німецькі солдати на ринку міста Георгієвська продавали метанол і шавлеву кислоту під видом алкоголю та соди для домашньої випічки. Внаслідок цього кілька сотень людей в місті отримали серйозного отруєння⁶⁵. Встановити правду щодо цих та інших історій про отруєння важко⁶⁶. Відомо, що під час переходу від розстрілів до газових камер, як основного методу масового вбивства, СС експериментувало з іншими методами знищення людей, наприклад, з використанням вибухівки⁶⁷. І хоча нацисти

⁶⁰ Trial of the Major War Criminals. – Vol. VI. – P. 185.

⁶¹ Див. обговорення можливості виробництва мила з тіл жертв нацистських таборів на інтернет-сторінці: Nizkor Project www.nizkor.org.

⁶² Hilberg R. Op. cit. – Vol. 3. – P. 1118f.

⁶³ ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 2, л. 2–3.

⁶⁴ Майданов А.Г. Вампиры в фашистской форме // *Воен.-истор. журн.* – 1995. – № 2. – С. 52–56; ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 328, л. 1–2; РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 246, л. 94–96. Див. також: Hilberg R. Op. cit. – Vol. 3. – P. 954, note 26. The People's Verdict. A Full Report of the Proceedings at the Krasnodar and Kharkov German Atrocity Trials. – Hutchinson & Co, no date [1943]. – P. 9f. Trial of the Major War Criminals. – Vol. VIII. – P. 5; ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 341, л. 15.

⁶⁵ Soviet Government Statements on Nazi Atrocities. – P. 83.

⁶⁶ Ibid. – P. 94.

⁶⁷ Hilberg R. Op. cit. – Vol. 1. – P. 333.

не цуралися жодних способів людовбивства і не мали жодних моральних упереджень, все ж таки сумнівно, що отруєння могло застосовуватися суто з практичних міркувань. Знищення радянських людей через отруєння продуктів харчування несло однакову загрозу і для німецьких вояків, які самі завжди шукали, де б купити або вкрати випивку, і могли б легко отруїтися⁶⁸.

У вищезгаданих випадках багато чинників мало вплив на достовірність зібраного матеріалу. Як зазначається у деяких наукових працях про діяльність Комісії, оскільки радянські органи безпеки безпосередньо організовували збір багатьох даних, то атмосфера під час допитів навряд чи сприяла ширості та неупередженості свідчень про німецьку окупацію. Окрім того, слід зауважити, що працівники Комісії, які безпосередньо займалися збором свідчень, працювали у дуже складних умовах і мали надто мало часу, бо мушили вкластися у часові рамки, поставлені для них Москвою.

Відтак отримані документи дуже часто порушували приписи самої Комісії. Іноді йшлося лише про недотримання формальностей, відсутність печаток, підписи олівцем, а не ручкою, неінформування свідків про їхню відповідальність перед кримінальним кодексом тощо⁶⁹. Але дуже часто проблеми виникали і зі змістом документів і загальною інтерпретацією нацистських злочинів. Перевіряючи отримані свідчення, працівники Комісії часто вказували на відсутність імен німецьких злочинців та малу кількість злочинів, задокументовану в окремих регіонах, або про те, що деякі свідчення були просто безглуздими⁷⁰. Наприклад, 12 грудня 1943 р. Москва повернула в Орловську область на доопрацювання цілий пакет документів, оскільки їх було складено із порушенням низки інструкцій самої Комісії. І хоч більшість порушень була незначною, один із членів Комісії так прокоментував матеріали про депортацію на примусові роботи до Німеччини: «Серед примусово зібраних на вивезення особливо часто згадуються діти 1934–36 року народження та старці віком під 75 років. Як ці люди могли бути використані в Німеччині, у матеріалах не пояснюється»⁷¹. Перевіряючи звіт судово-медичної комісії з Краснодарського краю, деякі члени Комісії зауважили, що останки утворили щільну ґрунтово-глиняну масу, проте водночас стверджується, що багато тіл вдалося розпізнати. Московські працівники Комісії мали зауваження до матеріалу, зібраного на місцях, і в деяких інших випадках⁷².

⁶⁸ *Angrick A.* Op. cit. – S. 682f.

⁶⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 125, д. 1.

⁷⁰ Там же, оп. 116, д. 22, л. 26–35; ф. 7021, оп. 125, д. 1, л. 1; 13–15; 16–17; 30–36, 118.

⁷¹ Там же, д. 1, л. 24.

⁷² Там же, оп. 116, д. 1, л. 9–10.

Приписування радянських злочинів німцям

Неперевірені свідчення, зібрані радянськими слідчими, або неправильні підрахунки, які вони робили, не обов'язково були наслідком радянської системи. Масштаби німецьких злочинів були такими, що помилки при їхньому документуванні виявлялися неминучими. Однак радянські слідчі, на відміну від слідчих інших країн, намагалися як викрити нацистські злочини, так і приховати власні.

З початку війни Радянський Союз та Третій райх розпочали пропагандистську війну. Гебельс та інші провідники Райху добре усвідомлювали пропагандистський ефект від викриття злочинів радянської системи⁷³. На початку липня 1941 р., після виявлення у тюрмах Західної України помордованих українських націоналістів та інших жертв сталінського терору, Гебельс запросив щонайменше 30 журналістів до Львова. Їхнім завданням було викриття злочинів Москви⁷⁴. 8 липня він писав у своєму щоденнику: «Розпочалася велика кампанія проти більшовизму. Нейтральна преса приєднується» (*Die Grosskampagne gegen den Bolschewismus wird fortgesetzt. Die neutrale Presse machen mit*)⁷⁵. Пізніше того ж року вбивства у львівських тюрмах, а також інші реальні та вигадані злочини радянської влади стали об'єктом уваги німецького міністерства закордонних справ, яке видало спеціальну білу книгу під назвою «Більшовицькі воєнні злочини та злочини проти людяності»⁷⁶.

Радянська влада ставилася до німецької пропаганди дуже серйозно і пильно стежила за усіма повідомленнями про «більшовицькі злочини»⁷⁷. Нацистська пропаганда могла негативно вплинути на населення окупованих територій, де було виявлено масові поховання, а також на союзницькі та нейтральні країни. Іноді радянські органи вважали за краще ігнорувати повідомлення преси про радянські злочини. Однак зазвичай Радянський Союз дотримувався тактики перенесення провини на німців. Оскільки німці самі чинили чимало злочинів у Радянському Союзі, вона була простою і здебільшого ефективною.

Найзловіснішим та найкраще документованим прикладом радянського фальшування фактів стала Катинська справа. 13 квітня 1943 р. німці зробили заяву про виявлення масових поховань польських офіцерів у лісі на захід від Смоленська. Спочатку радянські заперечення причетності до цього злочину були суперечливими та плутаними. Щоб ефективніше спростувати

⁷³ *Boll B.* Zloczow, July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia // Crimes of War / Eds. Omer Bartov et. al. – New York, 2002. – P. 78–81.

⁷⁴ *Die Tagebücher von Joseph Goebbels.* – München – New York, 1987. – Part I, vol. 4. – P. 737.

⁷⁵ *Ibid.* – P. 741.

⁷⁶ *De Zayas A.* The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939–1945. – Lincoln, 1989. – P. 221.

⁷⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 138, л. 4.

закиди німців Відділ пропаганди і агітації при ЦК виступив з ініціативою створення спеціальної слідчої комісії⁷⁸. Формально комісію у справах Катині було створено на засіданні Надзвичайної державної комісії 12 січня 1944 р.⁷⁹ Однак ще у вересні 1943 р. член комісії Ніколай Бурденко – відомий діяч радянської медицини – брав участь у заходах з метою замісти радянські сліди у катинському злочині. 2 вересня 1943 р. у листі до Молотова від повідомляє, що на основі патолого-анатомічної експертизи жертв нацистів в Орлі, яку проводив він сам, було виявлено явну схожість методу убивства до того, яке німці начебто застосовували в Катині. Він висловив надію, що матиме нагоду дослідити останки польських офіцерів і порівняти пошкодження на їхніх останках із результатами своєї попередньої роботи⁸⁰. Молотов підтримав ініціативу Бурденка, і його було поставлено на чолі спеціальної підкомісії для розслідування катинських розстрілів при Надзвичайній комісії. З документів Комісії також виходить – на відміну від того, що пишуть інші джерела, – що Бурденкові дозволили поїхати до Смоленська для обстеження останків офіцерів невдовзі після того, як цю територію було звільнено від фашистів наприкінці вересня 1943 р.⁸¹

Іздив Бурденко до Смоленська чи ні, вірив він чи не вірив у те, що злочин вчинили німці, значення не має. Фактично Надзвичайна комісія просто мала підтвердити сфальшований звіт, написаний у НКВД⁸². Звіт базувався на свідченнях місцевих жителів, яких під тим чи іншим приводом було заарештовано НКВД і яким «світила» смертна кара за співпрацю з німцями. Одразу після сформування спеціальна комісія вирушила до Катині. Тут НКВД заздалегідь підготувало все. 13 січня члени спеціальної комісії підписали звіт, який покладає провину за вбивства польських офіцерів на німців⁸³.

Після Катині Надзвичайну комісію почали регулярно використовувати для спростування німецьких звинувачень проти Радянського Союзу. У березні 1944 р. Бурденко у листі до голови Комісії Шверніка пише, що у Вінниці німці не лише проводили «масові розстріли», а й покладали провину за них на Радянський Союз. Бурденко пропонував вислати до Вінниці професора Л.І. Смірнова, який має досвід у дослідженні масових поховань. Смірнов також був членом спеціальної катинської підкомісії. Через два дні Швернік відповів

⁷⁸ Катънь. Пленники необъявленной войны / Ред. Р.Г. Пихоя и др. – М., 1999. – С. 522; РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 170, л. 103.

⁷⁹ ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 32, л. 3–4.

⁸⁰ Там же, д. 326, л. 13–15.

⁸¹ РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 512, л. 10; Катънь: Март 1940 г. – сентябрь 2000 г. / Ред. В.П. Козлов и др. – М.: Весь мир, 2001 (далі – Катънь). – С. 431.

⁸² ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 32, л. 1–68.

⁸³ Катънь. – Ч. 3, особливо с. 429–437.

згодою⁸⁴. Результати візиту Смірнова невідомі, оскільки комісія ніколи не публікувала звіт по Вінниці.

В інших місцях, наприклад, у Татарці поблизу Одеси та у Дарниці поблизу Києва, Комісію залучали до спростування закидів німців, які заявляли про виявлення масових поховань радянського періоду⁸⁵.

Оскільки у масових похованнях в Катині та Вінниці, що були виявлені німцями, такі справді лежать жертви сталінського терору, можна було б припустити, що й в інших сумнівних випадках реальними виконавцями злочинів були радянські спецоргани, а не нацисти. Однак таке спрощене трактування неприпустиме. По-перше, нацисти і самі маніпулювали фактами, коли їм це було вигідно. Найяскравішим прикладом є події у Ілвіце 31 серпня 1939 р. Тоді провокативний напад на радіостанцію на німецько-польському кордоні, інсценований німцями, та два подібних інциденти стали приводом для оголошення війни проти Польщі⁸⁶. Також є свідчення, що в окупованій Білорусі німці змушували селян підписувати фальшиві заяви, що звинувачували партизанів у спаленні сіл, які насправді знищили самі німці. Також відомо, що айнзацгрупи у Краснодарі навмисне вбивали людей, щоб сфабрикувати докази злочинів радянського режиму⁸⁷.

Загалом можна зробити висновок, що з огляду на величезну кількість жертв сталінського терору, німцям за звичайних умов не потрібно було фабрикувати докази. Навіть там, де не було масових поховань жертв сталінського терору, німці могли – принаймні влітку 1941 р. – знайти поховання численних жертв білшовицького режиму, яких замордували по тюрмах перед відступом радянських військ⁸⁸.

Висновки

Ця стаття стосується трьох питань: якісного та кількісного аналізу достовірності радянських доказів німецьких воєнних злочинів та того, як слідство використовувалося з метою звинувачення німців у радянських злочинах. Автор доходить висновку, що мала місце загальна тенденція перебільшувати кількість жертв, у будь-якому випадку цифри Надзвичайної

⁸⁴ ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 326, л. 57.

⁸⁵ Там же, д. 174, л. 12–13; оп. 149, д. 60, л. 4–32; оп. 116, д. 326, л. 1; *Dallin A. Odessa, 1941–1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule.* – Iași; Portland, 1998. – P. 52, note 73. *Сарунюк М. The Killing Fields of Kiev // Commentary.* – 1990. – Vol. 90. – № 4. – P. 19–25.

⁸⁶ *Enzyklopädie des Nationalsozialismus / Hrsg. W. Benz, H. Graml, H. Weiss.* – München, 2001. – S. 491ff.

⁸⁷ *Соколов В.П. Оккупация: Правда и мифы.* – М., 2002. – С. 160; РГАСПИ, ф. 17, оп. 125, д. 171, л. 1–2; *Angrick A. Op. cit.* – S. 579, note 49.

⁸⁸ *Кокурин А.И. Эвакуация заключенных из тюрем НКВД СССР в 1941–1942 годах // Воен.-истор. архив.* – 1997. – № 2. – С. 232–253.

комісії були набагато вищими за ті, на які виходять автори сучасних історичних досліджень. З іншого боку, матеріали Комісії є доволі точними, коли йдеться про окремі події та групи жертв. Однак достовірність певною мірою втрачається на етапі загальних підрахунків та висновків. Надзвичайна державна комісія також у певних випадках служила для того, аби перекласти провину за радянські злочини на нацистів.

Сильною стороною матеріалу, зібраного Надзвичайною державною комісією, є наявність великої кількості свідчень очевидців подій. За умов, коли німецька армія, поліція та підрозділи СС перестали докладно документувати свої злочини, такі свідчення є, по суті, єдиним джерелом інформації. Однак, як і при роботі з іншими джерелами, слід зважати на те, що матеріали Комісії треба аналізувати з огляду на реалії кожного окремого випадку і зіставляти їх з іншими документами, які вже запроваджено до наукового обігу, аби уникнути фальсифікацій та історичних висновків, що не базуються на достовірній джерельній базі⁸⁹.

*Авторизований переклад з англійської
Ярослава Карюка.*

⁸⁹ Sorokina M. Op. cit. – P. 830.